

CSEKE VIKTÓRIA

Tanári személyiség a közoktatásban és a felnőttoktatásban

A tanulmányom a tanári személyiség vizsgálatával foglalkozik, ami napjainkban mind a közoktatás mind a felnőttoktatás változásának idején különösen időszerű. Olyan kevésbé kutatott témát vizsgál, amely két tudományterület – a pedagógia és az andragógia – határán helyezkedik el.

A tanulmány elkészítése során arra szerettem volna választ kapni, hogy a tanári személyiségjellemzők milyen szerepet kapnak a közoktatásban, a felsőoktatásban és a felnőttképzésben tanuló hallgatók oktatóikról alkotott véleményében. Mennyiben meghatározóak ezek a jellemzők abban, hogy kit tekintünk jó, illetve rossz tanárnak/felnőttoktatónak. Egyáltalán ilyen élesen elválaszthatóak egymástól a jó és a rossz tulajdonságok, és csak egymás ellenében léteznek? Valóban ilyen a jó tanár és amolyan a rossz? Beszélhetünk-e egyáltalán ideális tanárról?¹

Természetesen már a tanulmány elején le kell szögezni, hogy ahogy tökéletes ember nem létezik, úgy tökéletes tanár/felnőttoktató sem. De mégis megpróbáltam egyfajta ideális képet bemutatni a diákok és hallgatók által elvárt tulajdonságok alapján a leendő pedagógusok és andragógusok, illetve a képzőintézmények számára annak érdekében, hogy minél jobb és hatékonyabb pedagógusokat/andragógusokat képezhessenek.

A tanulmányban arra szerettem volna rámutatni, hogy a közoktatásban résztvevő diákoknak mások az elvárásai a pedagógusokkal szemben, és a felnőtteknek is mások az andragógusokkal szemben. Az eltérő jellemzőkből pedig arra lehet következtetni, hogy a felnőttoktatásban szükség van külön andragógus képzésre.

Az, hogy ki a jó tanár, nem új keletű kérdés, ha nem is az andragógus, de a pedagógus szerepével és jellemzőivel korábban is foglalkoztak kutatások, amelyek különböző aspektusokból világították meg a jó tanár mítoszát. Egyesek konkrét személyiségjellemzőket, mások pedig az eredményes munkához szükséges gyakorlati készségeket határozták meg, megint mások szerint a pedagógus/andragógus pályára születni kell, tehát vannak velünk született adottságok, amelyek predesztinálnak bennünket a pedagógus/andragógus pályára. Ha ezekkel nem rendelkezünk, függetlenül képzettségünktől, speciális felkészültségünktől nem leszünk jó tanárok. A tudósok által képviselt álláspont szerint szaktudományi felkészültség és pszichológiai és pedagógiai ismeretek szükségesek az eredményességhez.²

A vizsgálat során tehát arra voltam kíváncsi, hogy mennyire tér el egymástól a tanári személyiség és a felnőttoktató személyisége, mennyiben más a közoktatásban

¹Földes Zoltán: Egy kudarchárító oktatási stratégia. Új pedagógiai szemle, 1998/3. szám

²Falus Iván (szerk.): Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 2003.

résztevő diákok és a felnőttoktatásban résztvevő hallgatók, felnőttek igénye a tanárral, felnőttoktatóval szemben.

A feltételezéseim, hipotézisem szerint azt vártam, hogy a vizsgálati csoportok között lényeges különbség fog mutatkozni az ideális tanár és az ideális felnőttoktató személyiségjellemzőiben, ezáltal pedig arra lehet következtetni, hogy szükség van a felnőttoktatásban külön andragógus képzésre, hiszen más elvárásokat támasztanak a diákok/hallgatók a felnőttoktató felé és mást a közoktatásban tanító tanár felé.

A vizsgálat módszere kérdőíves kikérdezés volt, amelyet a Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Karán végeztem. A kérdőívekben a tanári személyiség tulajdonságlistákon keresztül történő megközelítését választottam. A nappali tagozatos, elsőéves hallgatókat és főiskolai szintű felnőttképzésben résztvevő levelező tagozatos hallgatókat vizsgáltam.

Azért választottam ezt a két mintát, mivel a nappali tagozatos, I. évfolyamos hallgatók még közel állnak középiskolai tanulmányaikhoz, még nem tudják pontosan körülhatárolni az andragógus tevékenységét, de közép- és általános iskolai tanulmányaik során elegendő tapasztalatot halmoztak fel a tanár személyiségével kapcsolatban. A levelező tagozatos hallgatók pedig már több éve a kar hallgatói, van tapasztalatuk, képesek megítélni a felnőttoktatók pozitív és negatív jellemzőit, és életkorukból is adódóan esetlegesen már több alkalommal is részt vettek felnőttképzésben.

Kétféle kérdőívet töltöttem ki a hallgatókkal. A nappali tagozatos, I. évfolyamos hallgatókkal a *tanári személyiségre* vonatkozó kérdőívet, mivel segítségükkel elsősorban a közoktatásban tanító pedagógusok jellemzőiről szerettem volna képet kapni. A felnőttképzésben résztvevő, levelező tagozatos hallgatókkal pedig a *felnőttoktató személyiségének szerepe a felnőttoktatásban* kérdőívet töltöttem ki. Mindkét kérdőív 4-4 kérdést foglalt magában. Arra kértem a hallgatókat mutassák be konkrét tapasztalataik alapján azt a tanárt/felnőttoktatót, akit a tanulmányaik során a legjobbnak ítélték meg, illetve akit a legrosszabbnak. Ezután saját elképzeléseik alapján írják le, hogy szerintük milyen tulajdonságokkal rendelkezik egy ideális tanár/felnőttoktató, illetve melyek azok a negatív tulajdonságok, amellyel egy ideális tanár/felnőttoktató nem rendelkezhet.

Mivel a kérdőívben nyílt kérdéseket alkalmaztam, a feldolgozáshoz a heterogén válaszokat megkíséreltem kategóriákba sorolni. Ehhez az elemzés során különválasztottam a pozitív és a negatív tulajdonságokat, mind a tanár, mind a felnőttoktató személyiségére vonatkozóan, majd olyan fogalmakat kerestem, amelyek jól jellemeznek egy-egy tulajdonságcsoporthoz. Így jöttek létre a következő kategóriák:

- személyiségjellemzők,
- tanítási módszerek,
- felkészültség,
- temperamentum,
- fegyelmelés (csak a tanárra vonatkozó kérdőív esetében),
- kapcsolat a diákokkal,
- értékelési módszerek,
- életkori sajátosságok.

Minden kategória esetében párba állítottam egymással a vizsgálatban résztvevők saját legjobbnak megítélt tanár tulajdonságait (*konkrét legjobb*) az ideális tulajdonságokkal, illetve az iskolai emlékeikben legrosszabbnak megítélt tanár tulajdonságait (*konkrét legrosszabb*) a hallgatók által említett negatív tulajdonságokkal

(*negatív jellemzők*). Ezután pedig összehasonlítottam az egyes kategóriákat egymással a tanár, illetve a felnőttoktató személyiségére vonatkozóan.

A vizsgálat során azt vártam, hogy a konkrét és az ideális tényezők/negatív jellemzők valamelyest különböznek majd egymástól. A vizsgálat során bebizonyosodott, hogy a konkrét és az ideális tényezők nem különülnek el élesen egymástól. A kérdőívekre adott válaszok alapján azt tapasztaltam, hogy a hallgatók az eddigi tanulmányaik során megismert tanár/felnőttoktató tulajdonságaiból vontak le következtetést a számukra ideálisnak, illetve rossznak tartott tanár/felnőttoktató tulajdonságaira vonatkozóan.

A kérdőívekre adott válaszok alapján a következő eredményeket kaptam:

Személyiségjellemzők

A jó tanári/felnőttoktatói személyiségjellemzők tekintetében a kérdőívekre adott válaszok alapján úgy tűnik, nincs lényeges különbség a tanulói és a felnőttek elvárásai között, de mégis két lényeges különbséget fontos megemlíteni és elkülöníteni egymástól.

A felnőttekre egy sajátos élethelyzet jellemző, akik bizonyos okoknál fogva visszakényszerülnek az iskolapadokba. A diákokkal szemben legtöbbjük gyermeket nevel, háztartást vezet és mindemellett meg kell felelnie a munkahelyi elvárásoknak, hiszen valamiből fenn kell tartania önmagát és felelős családjáért, gyermekeiért. Mindezt elég nehéz összeegyeztetni még az iskolai elvárásokkal is. Ezen okoknál fogva a felnőttoktatóknak még megértőbbnek, empatikusabbnak kell lenniük velük szemben.

A diákok esetében azonban az „eszménykép funkció” a hangsúlyosabb, hiszen ők még nem élnek önálló életet, nincs élettapasztalatuk, még nem tudják mit jelent az, hogy önmagukon kívül felelősséget kell vállalniuk a család többi tagjáért is, így tehát fontos a pedagógus példamutató magatartása minden egyes élethelyzetben, szituációban. Fontos, hogy a tanárok a közoktatásban szolgáljanak olyan példaként a diákok számára, hogy a diákok a pedagógusok által képviselt normákat magukévá tegyék, és ezáltal váljanak felelősségteljes, érett felnőtté.

Ahogy tökéletes ember nem létezik, úgy tökéletes tanár és felnőttoktató sem. A tanár és a felnőttoktató is ember, így rendelkezik rossz tulajdonságokkal is. A hallgatók által említett, személyiségből fakadó rossz tulajdonságok, nem kizárólag a tanárookra, felnőttoktatókra lehet jellemző, hanem bármelyikünkre. Abban viszont lényeges különbséget kell tenni, hogy amíg minket, magánembereket a családunk, barátaink elfogadnak a rossz tulajdonságainkkal együtt, addig a tanároknak szerepet kell játszaniuk, és el kell kendőzniük a negatív tulajdonságaikat, mert e rossz tulajdonságok megnyilvánulása rossz példát mutat a diákok felé.

Az elsőéves nappalis hallgatók és felnőttek által legtöbbet említett negatívumok szinte megegyeznek a tanárok és a felnőttoktatók tekintetében. Fontos, hogy a tanár ne legyen maradi, legyen nyitott az újdonságokra. Vidámságra és optimizmusra kell nevelnie. Ne legyen hanyag, amely a külső megjelenésében is tükröződhet. Ha nem szereti a munkáját, az kihathat a tanításhoz való hozzáállására, felkészültségére, diákokkal való kapcsolatára. Ne legyen előítéletes, rasszista. A felnőttek számára fontos a felnőttoktató határozott fellépése, mert a zavarba hozhatóság és félénkség megkérdőjelezi szemükben a felnőttoktató tekintélyét.

Tanítási módszerek

A felnőtteknek mások a tanulási jellemzői, az esetek többségében hosszú évekig nem tanulnak és valamilyen oknál fogva visszakerülnek az iskolába. Az ilyen felnőttek sok esetben tanulási nehézségekkel küzdenek, újra meg kell őket tanítani tanulni. Hogy a tanulást számukra megkönnyítsük az oktatást minél gyakorlatiasabbá kell tenni számukra, hogy az elmélet mellett mindig ott szerepeljen a gyakorlat. Mivel a felnőttek élettapasztalattal rendelkeznek amely felhasználható és fel is kell használni a tanítás során, jóval többre értékelik a felnőttoktató egyoldalú előadásával szemben az olyan típusú előadásokat, ahol gondolatébresztő kérdéseket tesz fel az oktató, az oktatás sokkal inkább hasonlít egy irányított beszélgetésre, ezáltal könnyebb bevinni őket az óra menetébe, aktivizálni őket. Mivel valamilyen oknál fogva felnőttként kényszerülnek tanulni, ezért fontos számukra, hogy az ismeretek azonnal hasznosíthatóak legyenek és ezáltal motiválhatóak is.

Ezzel szemben a diákok fő foglalkozása a tanulás, emellett tankötelezettek is, el kell sajátítaniuk a kötelezően előírt tananyagot. Nem rendelkeznek akkora szabadsággal, mint a felnőttek, akik ha a tananyag nem hasznos vagy nem köti le az érdeklődésüket, bármikor kiléphetnek az iskolarendszerekből. A diákok számára tehát az a jó tanár, aki minél hatékonyabbá, könnyebbé tudja tenni a tanulásukat. Jó módszereket alkalmaz, jól összefoglalja a tananyagot, jól lehet jegyzetelni az óráján, ösztönzi a diákokat... stb.

Meglepő módon az értékelésből kiderül, hogy mindkét korosztály a tanítási módszerek tekintetében legnagyobb negatívumnak azt tartja, ha a tanár/felnőttoktató nem rendelkezik megfelelő retorikai képességekkel. Halkan beszél, motyog, hadar. Abból is adódhatnak problémák, ha a tanár/felnőttoktató nem logikusan építi fel a mondanivalóját, csapong, szétszórt és érthetetlenül fogalmaz, nem a diákok előképzettségének megfelelően, szakszavakkal teletűzdelve. Ezáltal az órák követhetetlenek, unalmassá válnak. Hiába jó szakember valaki, ha nem tudja átadni a tudását, ha „magának tartja az órát” és nem foglalkozik azzal, hogy a diákok megértették-e, amit közölni akart. A közoktatásban a legnagyobb probléma abból adódik, hogy a tanárok rosszul osztják be az időt a tanórákon, az óra jó része feleltetéssel telik, és csak kevés idő marad az új anyag megértésére.

Felkészültség

A diákok számára fontos a megfelelő szaktudás, a felkészültség és a műveltség. Ezzel szemben a felnőttek számára még az is fontos, hogy a felnőttoktató széles látókörrrel rendelkezzen és a felhozott témákat különböző aspektusokból világítsa meg, tehát legyen művelt, intelligens, és tapasztalt, de ne csak a saját szakterületén.

Temperamentum

Mind a közoktatásban tanító tanár, mind a felnőttoktató részéről elvárás a nyugodtság és a türelem. Amíg a közoktatásban a tanároknak a fegyelmezésből adódóan is türelmesnek kell lenniük, addig a felnőttoktatás esetében a felnőttoktatók részéről a már korábban említett felnőttkori tanulási nehézségek leküzdéséhez szükséges a türelem.

Mindkét korosztály elítéli azt a tanárt/felnőttoktatót, aki elragadtatja magát az érzelmei által, családi, magánéleti problémákkal gondterhelten érkezik az órájára, vagy ezekkel traktálja a hallgatókat. Feszült, ideges, türelmetlen, agresszív és a diákokon tölti ki a benne felgyülemlett mérgét.

Fegyelmezés

A fegyelmezés kategóriája kizárólag a közoktatásban résztvevő diákok szempontjából jelenik meg a kérdőívekre adott válaszokban. Az ő esetükben az az igény, hogy a tanár tisztában legyen azzal, hogy a fegyelmezés terén milyen eszközöket alkalmazhat: ne alkalmazzon testi fenyítést, és ne osztogasson elégteleneket az adott tárgyból, fegyelmezés céljából, mert ez nem a hallgató teljesítményét mutatja az adott tárgyból. Tehát az alapvető társadalmi normák elsajátítása érdekében korlátok között kell nevelni a gyermekeket, de nem mindegy, hogy az elsajátítás érdekében a tanárok milyen eszközöket alkalmaznak.

A legjobb módszerek a szakértelmen, rangon, tekintélyen alapuló hatalom, fegyelmezés, ennek a diákok jobban hajlandóak engedelmessé válni, jobban elfogadható számukra, hiszen tisztelik azt a személyt, aki korlátozza őket, és ezáltal elfogadja az alárendelt szerepet. A hatalmon alapuló tekintély rossz hatással van a tanár-diák kapcsolatra, hiszen ez a tekintély a felnőttoktatásból fakadó tekintélynek való feltétlen engedelmisséget jelenti.¹

A diákok szempontjából az által válik egy tanár rossz tanárrá, ha nem rendelkezik olyan személyiséggel, amely tekintélyt parancsol. Nem néznek fel rá, mert nem rendelkezik megfelelő szakértelemmel, ezáltal nem képes fegyelmezni vagy rossz eszközöket alkalmaz a tekintély megkövetelése érdekében (mint például testi fenyítés).

A felső-, illetve felnőttoktatásban a hallgatók/felnőttek tisztában vannak azzal, hogy saját maguknak tanulnak, megérették már annyira és tisztelik az oktatóikat annyira, hogy az órákat nem kell felesleges fegyelmezési procedúrákkal eltölteni.

Kapcsolat a diákokkal

A közoktatásban és a felnőttoktatásban is elvárás a diákok/hallgatók részéről a nyitott, közvetlen kapcsolat kialakítása a hallgatók és a tanárok/oktatók között, hogy bármilyen problémával fordulhassanak az oktatókhoz, aki szívesen meghallgatja őket, és ha tud, segít megoldani a problémát vagy javaslatokat tesz a probléma megoldására.

Már a közoktatásban is megjelenik az igény a tanár-diák kapcsolatban a mellérendeltségi vagy partnerségi viszonyra vonatkozóan, de hangsúlyosabb a felnőttoktatásban, ahol létjogosultsága is van a partneri viszonynak, hiszen a felnőttoktatásban résztvevők életkora szinte azonos az oktatók életkorával, a felnőttek élettapasztalattal rendelkeznek van egy szakmájuk, amelynek ők a szakértői.

A felnőttek az oktatóktól egyfajta tutori, segítő, formáló szerepet várnak el, amely meghagyja a hallgatók viszonylagos önállóságát, gondolati szabadságát és csak szükség esetén avatkozik be a tanulás folyamatába.

Mindkét korosztály elítéli azokat a tanárokat/felnőttoktatókat, akik nem segítőkészek a hallgatók problémáinak megoldásában. A diákok részéről a legtöbbször említett negatívum, ha a tanár kivételez a diákokkal, a tanár figyelme esetlegesen csak a kiemelkedő képességű vagy neki szimpatikus diákokra irányul. A felnőttek esetében a legnagyobb probléma, ha a felnőttoktatók megpróbálják rájuk erőltetni a közoktatásban jól megszokott alárendeltségi viszonyt, nem tekintik őket felnőtteknek, lekezelően bánnak velük.

¹ Földes Zoltán: Egy kudarchárító oktatási stratégia. Új pedagógiai szemle, 1998/3. szám

Értékelési módszerek

A megszerzett tudás akkor válik hasznosíthatóvá, alkalmazhatóvá, ha az sikeresen beépül a tudásrendszerünkbe. Ahhoz, hogy ez megtörténjen, meg kell követelni a tananyag elsajátítását és megfelelő eszközökkel számon is kell kérni. A tanár szempontjából tehát nem elegendő megfelelő módon leadni a tananyagot, ismerni kell azt is, hogy miként lehet azt a legmegfelelőbb módon számon kérni. A tudás fontosságát mindkét korosztály felismeri és igény is számukra, hogy a tanár/oktató legyen szigorú és követeljen megfelelően. Fontosnak tartják, hogy a tanár/oktató legyen következetes, igazságos, azt kérje számon, amiről az órán szó volt és ne szimpátia alapján értékeljen. Ne skatulyázza be a hallgatókat, hagyja, hogy megmutathassák a diákok, hogy mire is képesek.

A felnőttek részéről megjelenik a jó vizsgáztató igénye. A vizsga egy elbeszélgetés legyen az adott tárgykörben, az oktató ne azt keresse mindenáron a hallgatóban, hogy mi az, amit nem tud, és hol hibázik, hanem legyen kommunikatív, segítse a hallgatót például rávezető kérdésekkel, ezáltal is csökkentve a hallgatóban a vizsgázásból adódó stresszt és feszültséget. A felnőttek szempontjából az értékelés terén egy sajátos ellentét figyelhető meg, egyrészt számukra negatívumként jelenik meg az, ha a felnőttoktató lazán veszi a munkáját, nem követel megfelelően, és a vizsga is számára csak formalitás, másodsorban pedig rossznak tartják, ha az oktató túlzott elvárásokat támaszt feléjük.

Életkori sajátosságok

A kérdőívekre adott válaszok alapján az életkorral kapcsolatban azt a következtetést vontam le, hogy a közoktatásban a diákok számára a fiatal tanár az ideális tanár, mert úgy gondolják, hogy az alacsony korkülönbség miatt jobban megértik egymást. Negatívumként említik azt, ha a tanár idős, közel áll a nyugdíjba vonuláshoz. Szerintük többségében ezek a tanárok megkeseredtek a szakmájukban, már nyűg számukra a tanítás, így a tanításhoz és a diákokhoz való hozzáállásuk sem a régi.

A felnőttek pedig elsősorban a tapasztalt, idősödő oktatókat részesítik előnyben, akikben jobban megbíznak mind emberileg, mind szakmailag. A fiatal, kezdő felnőttoktatókra nem tudnak felnézni, hiszen már életkorukból is adódóan sem szakmai, sem élettapasztalattal nem rendelkeznek.

A bemutatott empirikus vizsgálat eredményei alapján azt állapítottam meg, hogy az ideális tanár/felnőttoktató mítosza igazából megvalósíthatatlan, sokkal inkább helyzetfüggő.

„A jó tanár/andragógus lehet szigorú, de csak ha magához is az, és lehet engedékeny, ha az a diák fejlődését szolgálja. Lehet tekintélye, de az ne a hatalmából, hanem szakértelméből, példaadó önfegyelméből fakadjon. Legyen következetes, másrészt büntetési és jutalmazási hatástalanok, célt téveszthetnek, de emberi mivoltából fakadóan lehet időnként következtelen, hiszen jogában áll elfáradni, hibázni, nem tökéletesnek lenni. Lehet komoly, ha ez nem szerep és nem álarc, ha a komolyság belső összeszedettséget takar, és lehet jó kedve, hiszen vidámságra, optimizmusra is kell nevelnie. Legyen távolságtartó, hogy megőrizze identitását és egyéniségét, de ne távolodjon el a diáktól annyira, hogy a diák ne láthassa a példát.

Lehet haverkodó és feltárukozó, ha ezzel is példát ad, és nem ő terheli a diákok saját problémájával... Csak olyan követelményeket támasszon a diákkal szemben, amelyeknek maga is képes megfelelni, egyébként hiteltelen lesz. Soha ne legyen igénytelen, ez a minta öröklődik a leggyorsabban. A megfellebbezhetetlen tanár

ítélkezik, és az ítélkezés a távolságot növeli a tanár és diák között. Az a legjobb, ha nem ítélkezik, nem minősít, hanem az érzéseit mondja el egy tanulóról vagy egy szituációról... Legyen művelt, de ne szégyellje, ha nem tud mindent. A szeszélyesség az önfegyelem hiányára utal, nem lehet példa a tanulók számára. A kiszámíthatóság biztonságérzetet visz a két ember kapcsolatába. Az örök értékek képviselője nem konzervativizmus, viszont a változásra való képtelenség, az idegenkedés az új befogadásától azzá tesz. A lazaság jó, ha a problémák nem viselnek meg jobban, mint az jelentőségükből következik, de rossz, ha a következetlenséget, a felelősség nem vállalását jelenti.

Szeretniük kell tanítványaikat. Szabadon kell hagyniuk tanítványaikat fejlődni, de olyan mércét kell állítani eléjük, amely nem engedi őket igénytelenné válni, és amely képességük, tudásuk mind hatékonyabb kamatoztatására sarkallja őket...” (Földes Zoltán: Egy kudarchárító oktatási stratégia. Új pedagógiai szemle, 1998/3. szám.)

Mindent összefoglalva a kutatás eredményeire hivatkozva elmondhatom, hogy sikeresen bebizonyítottam a hipotézisemet, és ha nem is nagy mértékű, de figyelemre méltó eltéréseket sikerült találnom a tanári és felnőttoktatási jellemzőkre vonatkozóan. Tehát van létjogosultsága a külön andragógus képzésnek.

Az eredményeimet ajánlom figyelmébe mindazoknak, akik a felnőttek képzésére különböző programokat dolgoznak ki, ugyanakkor szükségesnek tartanám azt is, hogy a hallgatók által kívánatosnak tartott személyiségjellemzők szempontként szerepeljenek a jövőendő felnőttoktatók kiválasztásában.

Irodalom

- Falus – Golnhofner – Kotschy – M. Nádasi – Szokolszky: A pedagógia és a pedagógusok. Egy empirikus vizsgálat eredményei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- Faulstich, P. – Rohlmann, R. (szerk.): A felnőttoktatás, mint szakma. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete, Budapest, 1997.
- Figula Erika: A tanár-diák kapcsolatban szerepet játszó személyiségtulajdonságok. Új Pedagógiai Szemle 2000/02.
- Fodor Gábor: Tanár – szerep – konfliktusok. Gondolatok a tanár-diák viszony mítoszairól. Új Pedagógiai Szemle 2000/02.
- Gordon, T.: T.E.T. A tanári hatékonyság fejlesztése. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Harangi László: Milyen a jó felnőtt iskola? <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=iskolai-harangi-milyen>
- Hegyiné Ferch Gabriella: Az érzelmi intelligencia szerepe a nevelői munkában. Új Pedagógiai Szemle 2001/07-08
- Hoffmann Rózsa: A tanár-diák kapcsolat változásai. Új Pedagógiai Szemle 2002/07-08.
- Komenczi Bertalan: Felkészült lélek? Európai tanárok az ezredfordulón. Új Pedagógiai Szemle, 2001/03.
- Kraiciné dr. Szokoly Mária: Felnőttképzési módszertár. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- Maróti Andor: Kell-e önálló elmélet a felnőttek képzéséhez? Felnőttképzés. 2005/ III.évfolyam 1.szám
- Nagy Mária: Új kompetenciaelvárások és új képzési gyakorlatok a tanári szakmában. Új Pedagógiai szemle, 2004/04-05.
- Szabóné Dr. Molnár Anna: A professzionális tanár. Felnőttképzés. 2005/ III. évfolyam 4. szám
- Vass Vilmos: A kompetencia fogalmának értelmezése. <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=hidak-kompetencia>
- Zrinszky László: A felnőttképzés tudománya. Bevezetés az andragógiába. OKKER Oktatási Iroda, Budapest 1995.